

MATERIALNE ŚLADY PRZESZŁOŚCI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

Pan dr Franciszek Midura – przewodniczący Komisji Opieki nad Zabytkami Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego tak przed 20 laty pisał: „Każdemu narodowi potrzebne są stare kamienie i stare kształty architektoniczne. To one właśnie stanowią kotwicę pamięci wielu pokoleń”.

Moralnym obowiązkiem każdego społeczeństwa jest troska o zachowanie dziedzictwa kulturowego minionych pokoleń. Dla wielu ludzi zabytki to tylko stare kamienice, dla innych zaś – to najcenniejsze dobra kultury. Wśród wielu społeczeństw spotkamy ludzi młodych i starych, dla których ratowanie i ochrona narodowego dziedzictwa stała się celem życia. Bez takich ludzi, ich poświęcenia i oddania tej wielkiej sprawie, jaką jest opieka nad zabytkami, nie mielibyśmy dziś bezcennych pomników historii, takich jak Wawel, Zamek Królewski w Warszawie, Zamek Przemyski, Zamek w Odrzykoniu i wiele innych.

Opieka nad zabytkami to stała troska o zachowanie materialnych świadectw historii. Głównym celem tych działań jest uświadamianie społeczeństwu, że każdy może przyczynić się do ochrony i ratowania dziedzictwa kulturowego. Będziemy mogli o tym mówić wówczas, gdy człowiek nie będzie niszczył tego, co go otacza, nie będzie zachowywał się biernie wobec prób degradowania środowiska kulturowego.

Granice administracyjne województwa podkarpackiego obejmują tereny, na których występują najstarsze kultury cywilizacji europejskiej. Zabytki charakteryzują się znaczną różnorodnością, a ich liczba sięga kilkudziesięciu tysięcy obiektów – poza zbiorami muzealnymi, archiwalnymi i kolekcjami. Na dziedzictwo kulturowe składają się: zespoły urbanistyczne, zespoły ulic, zamki, pałace, dwory, twierdza Przemyśl (dwa obwody), parki, założenia ogrodowe i aleje, zespoły klasztorne, kościoły, cerkwie, cmentarze, pojedyncze obiekty murowane: kamienice, wille, budynki przemysłowe, pomniki kapliczki, drewniane domy, zagrody, dzwonnice, dzieła obronne, stanowiska archeologiczne, zabytki techniki.

Istnieje pełne rozpoznanie zasobów wartości miast historycznych i niemal pełne w odniesieniu do zabytków architektury i budownictwa. Zaawansowana jest ewidencja pozamuzealnych zabytków ruchomych, szacunkowe jest rozpoznanie cmentarzy, stanowisk archeologicznych i zabytków techniki. Założenia parkowe i ogrodowe są opracowywane przez Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków Założeń Ogrodowych Arboretum w Bolesztraszycach.

Do najstarszych założeń miejskich zaliczamy między innymi miasta: Przemyśl, Jarosław, Przeworsk, Sanok, Krosno, Łańcut, Leżajsk. Początki życia miejskiego na terenie Jarosławia należy wiązać z obroną osadą na wzgórzu benedyktyńskim, która otrzymała prawo polskie najpewniej w I połowie XIV wieku. Tutaj też powstał najstarszy kościół pod wezwaniem św. Mikołaja. Dokonana w 1375 roku lokacja Jarosławia na prawie magdeburskim otworzyła nowy etap w jego rozwoju przestrzennym. Przerwała kilkunastowiekowy proces urbanizacji toczący się głównie na wzgórzu benedyktyńskim i spowodowała przeobrażenie przestrzenne miasta, dając początek kształtowaniu się układu średniowiecznego. Rozwijające się miasto obejmuje sukcesywnie teren ujęty pierścieniem fortyfikacji miejskich, wzniesionych przez Spytka Jarosławskiego, gdzie powstaje zabudowa mieszkalna, zostaje wzniesiony ratusz i kolegiata. Równocześnie następuje intensywny rozwój przedmieść z lokalizowanymi na nich obiektami sakralnymi.

Rozkwit gospodarczy w XVI i I poł. XVII wieku rzutuje na dalsze przeobrażenia przestrzenne miasta, związane z jego przekształceniem urbanistycznym w ramach istniejących już granic. Powstaje warowny zespół jezuitski na północnym cyplu wzgórza miejskiego. Średniowieczny zamek rozbudowuje się na okazałą rezydencję. W nowej formie opactwa benedyktynek powraca do życia osada na wzgórzu przy kościele św. Mikołaja. Dochodzi do zasadniczych przeobrażeń w zabudowie miasta – z drewnianej przeobraża się w murowaną, następuje regulacja ulic i linii zabudowy.

Zła koniunktura gospodarcza i sytuacje polityczne w II połowie XVII i w XVIII w. powodują niekorzystne zmiany w strukturze miasta. Zostaje rozebrany zamek, ulega dużemu zniszczeniu zabudowa miejska, rozsypują się fortyfikacje, kościoły i klasztory po kasacji zostają zamienione na koszary i magazyny albo opustoszeją. Miasto wyludnia się, pustoszeje i niejako „kurczy”, zmieniając zupełnie dotychczasowy charakter.

Dalsza jego degradacja nastąpiła w I połowie XIX wieku i spowodowana została kryzysem społeczno-ekonomicznym. Został zahamowany zupełnie proces rozbudowy miasta, wiele obiektów uległo zniszczeniu i zostało wyburzonych. Dokonane rozbiórki podcieni kamienic rynkowych,

pociągające zmiany elewacji, rozbiórki murów miejskich, kościołów i klasztorów (np. kolegiaty, kościoła św. Zofii, części klasztoru jezuitów i reformatów) zmieniły na niekorzyść wygląd miasta i spowodowały zakłócenia w jego rozplanowaniu przestrzennym.

Pewne ożywienie budowlane około połowy XIX wieku związane z przeprowadzeniem linii kolejowej Kraków-Lwów oraz budową koszar wojskowych, nadają mu nowy wyraz. Zmiany granic administracyjnych miasta nastąpiły dopiero pod koniec XIX w. i z początkiem XX w. W wyniku przyłączenia przedmieść oraz rozplanowania nowych ulic i placów wzdłuż dawnych traktów komunikacyjnych powstała nowa zabudowa mieszkalna i budowle użyteczności publicznej. Likwidacja murów miejskich spowodowała zatarcie granicy między centrum a przedmieściami, które stopniowo zaczynają nabierać miejskiego charakteru. Oddziaływanie czynników gospodarczych, politycznych, estetycznych itp. w procesie ewolucji układu przestrzennego znalazło swoje odbicie w planie miasta. W rezultacie tych przemian miasto uzyskało rozległy teren oraz zróżnicowane formy architektoniczne reprezentujące poszczególne okresy ich powstania. Największe skupienia zabytków architektury, pochodzących głównie z poł. XVII wieku, występuje w części staromiejskiej. W zabudowie rynkowej przeważają okazałe kamienice patrycjuszowskie o szerokich frontach, z rozbudowanym programem funkcji związanej z profesją handlową właściciela, z charakterystycznym układem wnętrza, tj. sklepami od frontu, szeroką sienią przejezdną na osi środkowej, przechodzącą w wiatę w trakcie środkowym, z której rozchodzą się komunikacyjne, drewniane galerie, prowadzące na wyższe kondygnacje oraz z wielką izbą w trakcie trzecim. Do najcenniejszych przykładów należy tu zaliczyć kamienicę Orsettich, Wapińskich, Rynek 6, tzw. „Marysieńki”, Rynek 11 oraz Grodzka 3.

Takie rozplanowanie wnętrza powielają – tylko w mniejszej skali – budynki nieco skromniejsze. Kamienice posiadają niejednokrotnie bogaty wystrój wnętrza i elewacji. We wnętrzach spotyka się interesujące polichromie, stropy drewniane, kolumny międzyokienne i wydzielające alkierze, akcenty rzeźbiarskie, na elewacjach bogatą dekorację sztukatorską oraz sgraffita. Malowniczym motywem są szczerkowo zachowane, murywane podcienia oraz dachy z attyką czy dekoracyjnym szczytem. Działki domów ograniczone są międzyposesyjnymi murami z szeroką bramą wjazdową od strony zaplecza. Na nich często zlokalizowane są budynki gospodarcze i oficyny. Dopełnieniem zabudowy tej części miasta jest okazały ratusz, stojący pośrodku rynku oraz pozostałości systemu obronnego z relikdami Bramy Krakowskiej.

Dla pełnego zobrazowania charakteru zabytków nie sposób pominąć obiektów sakralnych – późnorennesansowych i wczesnobarokowych z systemem murów i baszt obronnych, jak Opactwo Benedyktynek, zespół klasztorny jezuitów i dominikanów, usytuowane w różnych punktach miasta, które posiadają bogatą historię i prezentują wysokie walory architektoniczne i artystyczne. Ważnym elementem jest zabudowa XIX i pocz. XX w. Budynki mieszkalne o dużych kubaturach zlokalizowane są głównie przy ulicy Grunwaldzkiej, Słowackiego i Kraszewskiego. Posiadają urozmaiconą bryłę, bogaty sztukateryjny wystrój elewacji z balkonami na piętrach, mającymi ozdobne balustrady. Najokazalsze z nich mają reprezentacyjne sienie i klatki schodowe, dekorację sztukatorską wnętrza, malowidła ścienne, trawione, ozdobne szyby, kute balustrady. Dachy o urozmaiconych formach nakryte są wytłoczoną ozdobnie blachą z gzymsami i balustradami, lukarnami i szczykami. Wśród nich można wyróżnić kamienice przy ulicach Grunwaldzkiej i Kraszewskiego. Niemniejszą wartość przedstawiają budowle o mniejszej skali, tj. wille i domki mieszkalne, położone w ogrodach, posiadające cechy dworkowe, romantyczne, orientalne i modernistyczne.

Przy omawianiu obiektów z tego okresu nie można pominąć gmachów użyteczności publicznej czy też zespołów przemysłowych. Za unikalny i zasługujący na szczególną ochronę należy uznać budynek „Sokoła” projektu Talowskiego, o niepowtarzalnym wyglądzie noszącym znamię znakomitego architekta. Kamienice jarosławskie – to dzieła rzeźbiarskie.

Typem budowli, których formy zbyt często się nie powtarzają, jest zespół gazowni miejskiej na ulicy Podzamcze i Zakładów Mięśnych nad Sanem.

Miasto Przemyśl zaliczane jest do najstarszych i najpiękniejszych miast w Polsce. Położone jest na krawędzi Pogórza Karpackiego, w miejscu gdzie rzeka San wpływa do Kotliny Sandomierskiej. Teren miasta zajmują tarasowate wzniesienia po obu brzegach Sanu. Rzeka San, będąca dobrą arterią komunikacyjną, jak też krzyżowanie się szlaków ze wschodu na zachód i z północy na południe oraz dobre gleby stanowiły korzystne warunki do rozwoju osadnictwa.

Przemyśl oraz Lwów – oba te wielkie miasta otrzymały prawo magdeburskie od Kazimierza Wielkiego. Dokonane zostały zmiany w rozplanowaniu przestrzennym tych skupisk ludzkich. W Przemyślu przypuszczalnie nastąpiło to około roku 1350. Osadzono nowych mieszkańców: Polaków, Niemców, Rusinów i Ormian. Dla nowo osadzonej ludności polskiej, a także obcej, katolickiej, założono nowe, regularnie rozplanowane

miasto w obrębie dawnego zespołu miejskiego. Zarówno w układzie przestrzennym jak i w życiu miasta rynek był ważnym elementem. W Przemyślu wytyczono rynek o kształcie kwadratowym.

W czasie budowy i zakładania miast powstawały również siedziby władz miejskich. Ratusz w średniowieczu był siedzibą władz administracyjnych, sądowych i służył celom reprezentacyjnym. Pierwszy ratusz w Przemyślu był drewniany. Późniejszy, nieistniejący już, zlokalizowany był w centrum rynku i w rzucie poziomym miał zarys prostokąta o wymiarach 17,5 × 14,5 m.

Kamienica przemyska należy do architektonicznego typu domu mieszczańskiego, którego rodowód sięga początków miast średniowiecznej Europy Zachodniej. Obiekty otaczające rynek w XIV wieku to zabudowa drewniana. Zabudowa mieszczańska koncentrowała się wokół rynku na wytyczonych działkach. Około połowy XVI wieku zaczęto wznosić renesansowe kamienice, które swoim rozplanowaniem i wystrojem odpowiadały zamożności właścicieli. Kamienice przyrynkowe reprezentują jeden typ i powstały na przestrzeni XVI/XVII wieku. Pod kamienicami budowano głębokie, przestrzenne piwnice, pełniące rolę magazynów. Partery spełniały funkcję handlową, na piętrach mieściło się mieszkanie właściciela. Pod względem stylistycznym była to forma renesansowa. Po ożywionym okresie renesansu, w kamienicach w połowie XVII wieku nastąpiły zmiany.

Rynek przemyski otaczały kamienice najbogatszych rodów, głównie farmaceutów, lekarzy, kupców, zajmujących często czołowe miejsca w zarządzaniu miastem, a od XVI i XVII wieku także wybitnych rodów szlacheckich. Właścicielami przemyskich kamienic byli wykształceni mieszczaństwo, którzy do budowy i naprawy domów zatrudniali znanych muratorów pochodzenia włoskiego. Do najwybitniejszych muratorów przemyskich drugiej połowy XVI wieku zalicza się Włoch Andreas Peregrinus Bononi. W Przemyślu około połowy XVI do początku XVII wieku mieszkało lub pracowało blisko 80 muratorów, bez uwzględniania pomocników.

Elementem pozwalającym na datowanie kamienicy jest portal wejściowy. Renesansowy portal jest wykonany z kamienia, zwieńczony profilowanym belkowaniem, zamknięty półkoliście z klinцем w kluczu, o pilastrach kanelowanych z kapitelami jońskimi. W części środkowej nadproża wyryta jest sentencja: *Przystoi ludziom wychowywać człowieka. Rozkosz i nie ma lepszej. Wymaga sztuki i kapitału*. Portal został wykonany w roku 1560.

Do czołowych obiektów zabytkowych Przemyśla zalicza się zamek

z zachowaną rotundą i palatium, katedrę łacińską pod wezwaniem Jana Chrzciciela, mury obronne, zespół klasztorny OO. Karmelitów Bosych, zespół kamienic przyrynkowych z XVI i XVII wieku, zespół klasztorny Franciszkanów, zespół klasztorny Reformatów, zespół klasztorny S. S. Benedyktynów, były zespół klasztorny Jezuitów, były zespół klasztorny Dominikanów i Dominikanek, wieżę zegarową, wreszcie kamienice z okresu secesji i eklektyzmu, leżące wzdłuż ulic: Franciszkańskiej, Kazimierza Wielkiego, Jagiellońskiej, J. Słowackiego, Grunwaldzkiej, 3 Maja, Mickiewicza, Dworskiego i Piłsudskiego.

W 1988 roku został zakończony proces opracowania miejskiego planu szczegółowego rewaloryzacji Przemyśla. W planie tym został zaproponowany między innymi projekt odbudowy kamienic przy ulicach Ratuszowej i Wałowej. Propozycja uzupełnienia brakującej zabudowy została oparta na syntezach opracowanego studium historyczno-konserwatorskiego staromieścia Przemyśla. Zakończenie planu rewaloryzacji dla miasta rozpoczyna opracowywanie kolejnych stadiów prac projektowych i trudny okres odnowy miasta. Wykopaliska archeologiczne, zapoczątkowane w 1956 r. na wzgórzu zamkowym, doprowadziły do odkrycia fundamentów rotundy i palatium. Datowanie tych relikwów przyjmuje się na wiek X–XIII. Odkopane fundamenty rotundy i palatium wykonane są z piaskowca płytowego nieobrobionego i łączone na zaprawie wapienno-piaskowej. Mury rotundy posiadają średnicę zewnętrzną 7,6 m, założone są na regularnym kole i łączą się z absydą o promieniu zewnętrznym 3,9 m. Od północnego zachodu do murów rotundy przylegają mury palatium o wymiarach 34,2 × 15,2 m. W obrysach rotundy została odkryta posadzka z płyt kamiennych na zaprawie wapiennej z drobnym piaskowcem. Zachowane mury rotundy z absydą i palatium znajdują się na dziedzińcu zamku, który położony jest na wysokości 270 m n. p. m.

Zamek zbudowany został przez króla Kazimierza Wielkiego. Przebudowy prowadzone w latach 1514–1553 przez starostę przemyskiego Piotra Kmity, oraz w latach 1612–1633 przez wojewodę podolskiego Marcina Krasickiego, nadały budowli gotyckiej cechy renesansowe. W późniejszych latach zamek nie był remontowany i odnawiany i ulegał stopniowemu niszczeniu. Od całkowitej zagłady uratowały go prace rekonstrukcyjne w wieku XIX i na początku XX. Do dnia dzisiejszego zachowało się skrzydło północno-zachodnie, baszta wschodnia oraz kurtyna południowo-wschodnia, baszta północna i skrzydło północno-wschodnie. Prace remontowo-konserwatorskie przy zachowanych częściach zamku oraz prace rekonstrukcyjne w baszcie południowej, zwanej ze względu na swój kształt graniastą, przy kurtynie południowo-zachodniej i baszcie zachod-

niej – przywróciły budowli zamkowej jej dawną świetność. Po oddaniu zamku do użytku powróciło do niego działające od 1916 roku Towarzystwo Dramatyczne im. Aleksandra Fredry.

Najstarszym, a zarazem najbardziej okazałym obiektem sakralnym w Przemyślu jest katedra łańciska pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Pod prezbiterium obecnej budowli zostały odkryte resztki murów romańskiej rotundy. Budowa obecnej katedry została rozpoczęta w 1460 r. przez biskupa M. Błażejowskiego. Prace przerwane przez pożar w 1495 roku zostały zakończone w 1571 r. Przebudowy w epoce baroku, w roku 1732 doprowadziły do zawalenia się sklepienia. W 1744 roku kościół odbudowano. Kolejne odnowienia i rekonstrukcje przebiegały w latach 1883–1913. W czasie II wojny światowej spaleni uległ dach i sygnatura na kościele. Mury bazyliki wykonane są z cegły zaś prezbiterium z ciosów kamiennych. Prezbiterium jest trójprzęsłowe, zamknięte wielobocznie, od północy przylega zakrystia z przybudówką okrągłą, wieżyczką schodową oraz skarbcem na piętrze. Korpus kościoła tworzą trzy nawy, z których główna jest wyższa od bocznych. Od północy i południa do naw bocznych przylegają kaplice p. w. Najświętszego Sakramentu – o rzucie ośmiobocznym i p. w. Ukrzyżowania – o rzucie eliptycznym. Wejście główne do kościoła od strony zachodniej prowadzi przez kruchtę, węższą od korpusu głównego. W prezbiterium jest sklepienie gwiazdzisto-sięciowe, w nawach sklepienia krzyżowe. Na uwagę w wystroju wnętrza zasługuje polichromia późnobarokowa w kaplicy Najświętszego Sakramentu i nowsza w nawie kościoła, ołtarz główny neogotycki i drewniany oraz boczne neobarokowe. W kaplicach Najświętszego Sakramentu i Ukrzyżowania, która nazywana jest także kaplicą Fredrów, wartość artystyczną przedstawiają późnobarokowe ołtarze. Prace remontowo-konserwatorskie doprowadziły do odtworzenia sygnaturki nad nawą główną kościoła.

Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej posiada strukturę wielodziałową i gromadzi eksponaty z terenu całego kraju z tym, że terenem badań tej instytucji jest Ziemia Przemyska. O jego dorobku świadczy ilość nagromadzonych tu dóbr kultury (około 90 000 eksponatów) oraz ich wartość. Na ekspozycjach stałych można oglądać spuściznę kulturową z zakresu archeologii, etnografii, historii i historii sztuki. Natomiast na wystawach czasowych są prezentowane dzieła sztuki z muzeów z Warszawy, Krakowa i Lwowa. W salach wystawowych Muzeum prezentują również swój dorobek twórcy współcześni. Muzeum upowszechnia, uprzyściplnia i udostępnia swoje zbiory szerokim kręgom społeczeństwa.

Na trasie komunikacyjnej biegnącej z Przemyśla do Sanoka leży wieś letniskowa Krasieczyn, w której zachował się niezwykle cenny zespół zamkowo-parkowy. Pierwszy etap budowy zamku przypada na lata 1550–1580, a inicjatorem tej budowy był Jakub Krasicki. W tym okresie zostało wzniesione fortalicium, złożone z ziemnych wałów i fos, zamykających czworoboczny dziedziniec. W wale północnym przebiegał wjazd przez murowany budynek bramny. W roku 1580 następuje gruntowna przebudowa, która prowadzi Stanisław Krasicki. Wznosi murowany zamek bastejowy. Wały zostają zastąpione murami i gankami straży oraz strzelnicami. W narożach zostają umieszczone cylindryczne basteje, zakończone stożkowatymi dachami. Obok bramy wjazdowej przy kurtyynie północnej powstaje dwukondygnacyjny budynek mieszkalny. W latach 1598–1614 Marcin Krasicki przeprowadza przebudowę zamku. Podwyższone zostają basteje i zwieńczone attykami. Basztę Boską zamieniono na kaplicę i zwieńczono kopułą. Na osi bramy stanęła loggia, podwyższone mury kurtyny otrzymały attyki, zmieniono wjazd, pośrodku kurtyny zachodnich postawiono wieżę bramną-zegarową, a przed nią przedbramie z portalem wjazdowym. Rozbudowano skrzydło północne i postawiono budynki mieszkalne wzdłuż kurtyny wschodniej. W XVIII i XIX wieku następują kolejne przebudowy budynków mieszkalnych. Po przejściu zamku przez Sapiechów w I połowie XIX wieku przeprowadzona zostaje jego restauracja pod kierunkiem architekta Wilhelma – Englerta. 3 V 1852 r. pożar niszczy cały zamek z wyjątkiem kaplicy w Baszcie Boskiej. Gruntowną odbudowę wszczęto w 1860 r. pod kierunkiem i wg projektu Michała Zajączkowskiego. Wykonano wtedy nową bramę w skrzydle wschodnim. Podczas restauracji w latach dwudziestych, prowadzonej przez A. Szyszko-Bohusza, zlikwidowano przedbramie, zbudowano krużganki przy kurtyynie południowej, przy Baszcie Szlacheckiej wprowadzono taras. Na początku XVII wieku elewacje zamku zostały pokryte dekoracyjnym tynkiem sgraffito, w którym wykonano bonie, fryz z motywami roślinnymi i zwierzęcymi, sceny mitologiczne i biblijne, medaliony festonowe zwisy z owoców, postaci rycerzy. W Baszcie Boskiej zachowała się bogata dekoracja stiukowa. We wnętrzach zamku występują liczne portale i kominki.

Od dłuższego czasu prowadzone są prace remontowo-konserwatorskie tego zespołu zamkowo-parkowego. Zespół zamkowy, jako że oprócz zamku są tu obiekty zabytkowe towarzyszące: pawilon hotelowy, pawilon szwajcarski, dom ogrodnika – zostanie przeznaczony na ośrodek wypoczynkowo-szkoleniowy. Baszta Boska, wieża zegarowa, Baszta Papieska

oraz część pomieszczeń skrzydła północnego zamku będzie wykorzystana na ekspozycje wystawowe.

Turystyczną atrakcją stanowi zamek w Baranowie –jeden z najpiękniejszych w Polsce zabytków architektury renesansu, zwany często małym Wawelem.

Najliczniej odwiedzanym przez turystów zespołem rezydencjonalnym w województwie podkarpackim jest zamek w Łańcucie. Naczelnym zadaniem tego zamku-muzeum jest ekspozycja zabytkowych wnętrz pałacowych z XVIII i XIX wieku.

Teren Polski południowo-wschodniej obfituje w liczne zabytki sztuki cerkiewnej. Do obiektów reprezentujących najwyższą klasę zalicza się między innymi cerkiew w Posadzie Rybotyckiej, gmina Fredropol, Chotyńcu, gmina Radymno, Radrużu, gmina Horyniec i Piątkowej, gmina Bircza. Właścicielem najstarszej cerkwi murowanej w Polsce, którą jest cerkiew warowna w Posadzie Rybotyckiej, jest Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej. Dokładna data jej wzniesienia nie jest znana, gdyż nie zachowały się wiarygodne źródła historyczne. Można jednak przypuszczać, że nastąpiło to w XV wieku, zaś fundatorem mógł być właściciel Rybotycz od 1423 r., Waszko Rybotycki. W połowie XV wieku wzniesiono prezbiterium i nawę, zaś na przełomie XV i XVI wieku dobudowano część wieżową w obecnym zarysie. W okresie tym wieża ma dwie kondygnacje. Podwyższenie wieży do obecnej wysokości nastąpiło w wieku XVII lub XVIII. Położenie cerkwi świadczy o jej charakterze obronnym, ponieważ wznosi się ona na wzgórzu nieopodal doliny rzeki Wiar. Obiekt cerkiewny składa się z następujących członów: prezbiterium, nawy, babinca i kruchty, które następują kolejno po sobie na linii wschód-zachód. Cerkiew została wybudowana z kamienia rodzimego – piaskowca, który zalega w dolinie rzeki Wiar. Jako spoiwo została użyta zaprawa wapienno-piaskowa. Zarówno ściany zewnętrzne i wewnętrzne, jak i podniebienia sklepień, zostały pokryte zaprawą wapienną. Ściana szczytowa została pokryta sterczynami. Dach w tej części jest dwuspadowy, wyrasta z niego wieżyczka z sygnaturką. Część środkową tworzy obszerna nawa, również założona na rzucie prostokątnym. Jest to największy człon cerkwi, nakryty dachem o kształcie ostrosłupa, zwieńczony kamiennym sklepieniem walcowym. Do nawy prowadzi wejście od strony południowej poprzez drzwi jednoskrzydłowe drewniane z okuciami kowalskimi. Na ścianie zachodniej jest drewniany chór, charakteryzujący się bogatą, koronkową ro-

botą ciesielską. Część zachodnią cerkwi stanowi kamienna wieża, znacznie węższa od nawy, wybudowana na rzucie prostokąta. Posiada w przyziemiu kruchnę oraz babiniec.

Pomieszczenia te zostały zwieńczone sklepieniem walcowym. Powyżej jest przestrzeń, która jest interpretowana jako kaplica. Przedzielona jest arkadą kamiennie-ceglaną na dwie części, z których wschodnia pokryta jest sklepieniem walcowym, zaś zachodnia stropem płaskim belkowym. Do kaplicy prowadzą od strony wschodniej schody kamienne z nawy. Całość wieży jest zakończona dachem łamanym polskim. Prace remontowo-konserwatorskie doprowadziły do odkrycia w prezbiterium i nawie głównej unikalnych w skali europejskiej ściennych malowideł figuralnych XVI i XVII-wiecznych.

Układ architektoniczny Przeworska został czytelnie zachowany łącznie z charakterystycznymi dla średniowiecza gotyckimi zespołami sakralnymi klasztorów: Bozogrobców, Bernardynów i relikdami murów obronnych. Cenną zabudowę miasta stanowią drewniane domy, zgrupowane przy ulicy Bernardyńskiej, Tkackiej i Wałowej. Ochroną konserwatorską objęty jest cały zespół urbanistyczny Starego Miasta – 99 obiektów. Wśród zabytków walorami wyróżnia się zespół pałacowo-parkowy. Pałac Lubomirskich, mieszcząc muzeum, jest położony wśród rozległego parku w północno-zachodniej części miasta, przy drodze biegnącej do Łańcuta, nad rzeką Mleczką. Obecny zbudowany został przez księcia Henryka Lubomirskiego w 1823 roku, bez ważniejszych cech stylowych, na planie prostokąta. Na piętrze znajdują się sale o bogatym wystroju sztukatorskim z kominkami, wykonanymi z białego marmuru w stylu klasycystycznym. Oprócz pałacu własnością muzeum jest oranżeria, byłe stajnie i powozownia. Zespół ten leży w parku o założeniu angielskim. Zachowały się w nim do dnia dzisiejszego okazy starych dębów, lip oraz drzew egzotycznych (około 100 gatunków). W parku występują aleje grabowe, lipowe oraz kasztanowe. Od strony północnej część parku jest zamknięta szpalerem grabowym. Przy parku, na terenie ogrodu kwiatowo-owocowego położony jest dom drewniany, tynkowany, z dachem czterospadowym, nakrytym gontem. Obiekt ten pochodzi z I połowy XIX wieku; w okresie powstania styczniowego mieścił się tutaj szpital dla powstańców. Zespół starego miasta jest otoczony murami obronnymi. Na początku XVI wieku zaczęto wznosić mury warowne. Zostały zbudowane z kamienia i cegły gotyckiej. W owym czasie do miasta wiodły trzy bramy: łańcucka, jarosławska i kańczudzka, które rozebrano w połowie XVIII wieku. Powodem likwidacji bram była budowa drogi Kraków-Lwów. Najlepiej zacho-

wały się fragmenty we wschodniej części miasta przy kościele O. O. Bernardynów, w zachodniej przy kościele parafialnym.

21 kwietnia 1976 roku z myślą o ratowaniu unikalnych w skali kraju XVI i XVII-wiecznych chałup drewnianych przystąpiono do tworzenia żywego skansenu „Pastewnik”, do którego przenoszone są sukcesywnie obiekty zabytkowe architektury drewnianej. Skansen zlokalizowany nad rzeką Mleczką w niedługim czasie wzbogaci się o zabytkowy dwór, przeniesiony z pobliskiej miejscowości Krzeczowice. Obiekt ten zbudowany został na początku XIX wieku z drewna, ma konstrukcję zrembową na planie prostokąta. Od strony południowej posiada facjatę, wysuniętą przed lico elewacji, wspartą na dwu parach słupów. Nakryty jest czterosпадowym dachem polskim o pokryciu gontowym. Z połąci dachowej wysunięte są okna mansardowe. Po przeprowadzonej rekonstrukcji i pracach konserwatorskich dwór mieścić będzie pokoje recepcyjne.

Celem utrzymania niektórych domów drewnianych *in situ* został przyjęty plan zachowania dwóch ulic Przeworska, a mianowicie Bernardyńskiej i Kilińskiego. Element ten zostanie ujęty w miejskim planie szczegółowym i planie rewaloryzacji Przeworska.

Co do skansenów – to powszechnie znany w Polsce jest skansen w Sanoku.

W województwie podkarpackim do najstarszych drewnianych obiektów sakralnych należy kościółek parafialny p. w. Marii Magdaleny w Nowosielcach Przeworskich. Pierwsze o nim wzmianki pochodzą z 1384 r. Obecny został wzniesiony w 1595 r. Prace związane z poszerzeniem obiektu poprzez wprowadzenie podcieni przeprowadzono w XIX wieku. Obiekt jest w całości drewniany, o konstrukcji zrembowej, po zewnętrznej stronie szalowany deskami i gontem. Posiada prezbiterium zamknięte wielobocznie, podpiwniczone kryptą grobową, znacznie szerszą nawę na planie prostokąta z wieżą od zachodu w kształcie kwadratu, zbudowaną na słupach z nadwieszoną izbicą. Nad prezbiterium i nawą położony jest wspólny dach siodłowy kryty gontem. Nad dachem – sygnaturka nowsza, blaszana, w kształcie wieżyczki. Dookoła prezbiterium i wzdłuż ścian północnych i południowych nawy biegną soboty. Do prezbiterium przylega od północy zakrystia pokryta gontem z koronkowym fartuchem, zaś do nawy od strony północnej – mała kruchta, stanowiąca wejście boczne.

Wnętrze kościoła wyposażone jest w ołtarz główny i dwa boczne, późnobarokowe. Szczególnie cenny jest tu malowany na desce obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w mandoli, na półksiężycu, z pierwszej połowy

XVI wieku. Chór muzyczny z wysuniętym parapetem o linii falistej, wsparty na dwóch profilowanych słupach, pochodzi z XVIII wieku. Kościół, położony na wzniesieniu, otoczony dookoła drewnianym ogrodzeniem nakrytym daszkiem z gontów, starymi lipami i osikami łączy się i zespala z całym krajobrazem, który pozostaje pod ścisłą ochroną konserwatorską.

Istotnym elementem kształtującym krajobraz kulturowy są zabytkowe cmentarze. Teren województwa podkarpackiego, wskutek jego pogranicznego charakteru, nasycony jest nekropoliami różnych wyznań – głównie rzymskokatolickimi, grekokatolickimi i żydowskimi. Najwięcej jest cmentarzy rzymskokatolickich i grekokatolickich. Wśród cmentarzy rzymskokatolickich najcenniejsze pod względem wartości artystyczno-historycznej są duże nekropolie miejskie w Przemyślu, Jarosławiu, Pruchniku, Dynowie, Dubiecku, Cieszanowie, Oleszycach. W zachowanych tam zespołach nagrobków znajdują się pomniki powstałe w warsztatach lwowskich i krakowskich. Na ogół nekropolie te były planowane przestrzennie, z większymi elementami architektonicznymi (kaplicami). Istotną rolę w ich układzie odgrywa zieleń, stąd oprócz wartości artystyczno-historycznej nagrobków, są to także cenne zespoły starodrzewia.

Drugą wyróżniającą się grupą są cmentarze grekokatolickie. W województwie podkarpackim najbardziej interesujące, jednorodne stylistycznie, są cmentarze zachowane w rejonach Cieszanowa, Horyńca i Narola (przykładowo można tu wymienić nekropolię w Radużu, Bruśnie, Horyńcu, Lublińcu Starym i Nowym). Na ogół są to cmentarze już nie użytkowane, zamknięte. Stanowią zespoły wolnostojących, wapiennych, rzeźbiarsko opracowanych nagrobków, powstałych w kamieniarskich zakładach Brusna, etnograficznie określanych jako „ludowy ośrodek kamieniarski w Bruśnie”. Są to jednorodne w charakterze zespoły rzeźby ludowej wysokiej klasy, charakterystyczne jedynie dla tego rejonu.

Ujednoliconą formą nagrobków, jak również specyficzną symboliką wyróżniają się cmentarze żydowskie. Na terenie województwa zachowało się ich kilkanaście, przy czym szczególnym bogactwem macew i artystyczną wartością ich wykonania charakteryzują się kirkuty w Sieniawie, Oleszycach, Lubaczowie, Siedleczce, Przemyślu, Rybotyczach.

Wzmożony proces odbudowy i ochrony zabytków w województwie zaczął się w 1995 r. i z każdym rokiem procesami rewaloryzacyjnymi obejmowana jest coraz większa liczba obiektów dziedzictwa kulturowego.

Takie działanie, jak również wszystkie inne inicjatywy, związane z opieką i troską o cenne obiekty zabytkowe przyczynia się do przetrwania dóbr kultury na długie lata i umożliwia przekazanie ich następnym pokoleniom.

LITERATURA

1. Dayczak-Domanasiewicz M., Zabytkowe budownictwo mieszkaniowe w Jarosławiu, Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia 1967/8.
2. Dayczak-Domanasiewicz M., Domy podcieniowe w Jarosławiu, Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, 1947 r.
3. Frazik J. T., *Zarys dziejów sztuki Przemysła*, [w:] Tysiąc lat Przemysła, t. I, Rzeszów 1976, s. 399–519.
4. Frazik J. T., *Kamienice mieszczańskie w Małopolsce do połowy XVII wieku*. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki XXX, z. 2, 1985 r.
5. Frazik J. T., *Zamek w Krasieczynie*, Zeszyt Naukowy nr 12 Politechniki Krakowskiej, Kraków 1968 r., s. 1–252.
6. Frazik J. T., *Obronna cerkiew w Posadzie Rybotyckiej*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie, lipiec–grudzień 1967 r., Kraków 1968 r., s. 841–843.
7. Gosztyła M., Proksa M., Kościół św. Mikołaja w Przemysłu na tle rotund prostych w Polsce. Przemysł 1997 r.
8. Gosztyła M., Proksa M., Zamki, pałace i klasztory województwa przemyskiego, Przemysł 1995 r.
9. Gottfried K., Jarosław w XVIII wieku, Jarosław 1937 r.
10. Grętkowski M., Strenczak Z., Lokacja Jarosławia na prawie magdeburskim, Jarosław 1973 r.
11. Olszewska I., *Wyposażenie wnętrza jarosławskiej kamienicy mieszczańskiej z XVII i XVIII stulecia*, Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia, 1962 r.
12. Sołtys W., Zabudowa Sanoka, Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, nr 27, 1983 r.
13. Tysiąc lat Przemysła, cz. 1, Rzeszów 1976 r.
14. Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Praca zbiorowa pod redakcją Wiktora Zina, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1986 r., Tom 1.
15. Zlat M., Zamek w Krasieczynie [w:] Studia renesansowe, T. III, Wrocław 1963 r.